

Ігор Тесленко

СТУДЕНТСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

«Історична географія України» – нормативний курс, який на кафедрі історії НаУКМА читають ледь не від початків її існування. Свого часу я слухав його як студент, а від 2007 року, вже як викладач, почав проводити практичні заняття слідом за лекціями доцента Тетяни Аркадіївни Балабушевич. Програму курсу було давно сформовано, але я отримав можливість змінювати перелік питань, винесених на обговорення в аудиторії, не порушуючи при тому тематики семінарів. Пам'ятаю, що дуже гостро стояла проблема відбору спеціальної літератури. Утім, головний виклик полягав у необхідності підготувати нове письмове завдання – відповідник традиційного студентського реферату. Дехто з викладачів і досі вважає реферат у його класичному вигляді цілком прийнятним видом роботи, адже переказ змісту одного чи кількох наукових досліджень дозволяє отримати не лише нові знання, а й досвід обробки інформації. З цього приводу можна було би дискутувати, проте інтернет-революція початку 2000-х і поява вільного доступу до різноманітних довідкових ресурсів та електронних бібліотек змінила все. Зважаючи на інтенсивність навчання та інші виклики студентського життя, мало хто був здатен втриматися від спокуси нашвидкоруч «підготувати реферат» без глибшого занурення у тему.

Можливо, саме задля запобігання плагіату Тетяна Аркадіївна вела свого часу такий вид робіт, як опис старовинних мап. Спеціальних

атласів у розпорядженні нашої кафедри не було, проте проблем із доступом до картографічних джерел не існувало завдяки добрим контактам викладачки із працівниками профільного відділу Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського¹. Важливо, що студентів-могилянців записували до неї без огляду на рік навчання. Запропонована альтернатива реферату виявилася і не складною для виконання, і цікавою. Мій намір щось змінити в цій ситуації був продиктований бажанням залучити вчорашніх школярів-першокурсників до пошукової роботи, викликати у них дослідницький азарт і, водночас, спонукати до ретельнішого опрацювання літератури й джерел. Опис мап залишився для тих, хто прагнув здобути додаткові бали, натомість кожен студент відтепер повинен був упродовж семи–восьми тижнів підготувати розвідку, присвячену одному населеному пункту, і у світі його минулого прокоментувати історію цілого регіону, до якого він входив.

Задача виявилася непростою для всіх учасників навчального процесу. Мені довелося щороку готувати десятки індивідуальних завдань, потім проводити інструктаж і регулярні консультації, тоді як мої підопічні вже на початках дослідження мали розплутати ряд загадок, аби зрозуміти, в якому напрямку рухатися далі. Детальніше зупинюся на кожному з аспектів моєї роботи й подальшої співпраці зі студентами.

Зміст завдання

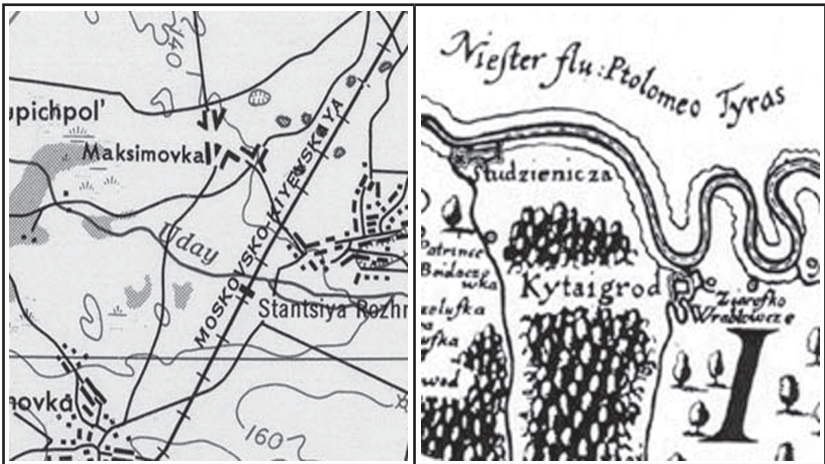
Слухачі курсу повинні заповнити двосторінкову анкету й докласти до неї коротку історико-географічну розвідку зі списком використаних джерел та літератури. Таким чином, загальний обсяг роботи не перевищує 2,5–3 сторінки.

Перше завдання полягає у тому, аби локалізувати певний населений пункт, вказавши його сучасну адміністративно-територіальну приналежність. Студентам пропонуються два варіанти анкети – на одному розміщено фрагмент мапи, на другому – уривок із документа. Немає значення,

¹ Особливо тісними були контакти із Тетяною Шовкопляс, яка багато років поспіль проводила для могилянців ознайомчі лекції з історії картографування Центрально-Східної Європи й українських земель. Після її смерті влітку 2015 р. цю традицію продовжила Олена Осталецька.

з якого періоду походять ці джерела, головне, щоб згадане у них село не можна було ідентифікувати без спеціального «розслідування». При тому кожне завдання мусить містити підказки, які полегшуватимуть пошуки.

Наприклад, треба локалізувати позначену в джерелі Максимівку, яких в Україні нараховується понад два десятки. На фрагменті американської військово-топографічної мапи середини минулого століття бачимо одразу дві підказки – річку Удай і відтинок залізної дороги, що сполучала Київ зі столицею Радянського Союзу. Наявність цієї магістралі дає зрозуміти, що наша Максимівка лежить на лівому березі Дніпра, тоді як Удай протікає територією лише Полтавської та Чернігівської областей. Таким чином, коло звужується в рази – всього до кількох населених пунктів. Розгадка стає можливою завдяки подальшій звірці наданого фрагмента із сучасними картами двох названих областей.

Зразки завдань (робота з мапою)²

² Eastern Europe 1:250 000, Series N501, Sheet NM 36-5 [Priluki, USSR], Edition 2-AMS, prepared by the Army Map Service (TVVLB), Corps of Engineers, US Army (Washington, 1954); Марія Вавричин, Олег Голько, упор. Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Мірило [1:450 000] (Київ-Львів, 2000) (факсимільне видання).

За умовами другого завдання треба локалізувати село, позначене на мапі України Гійома Левассера де Боплана (Гданськ, 1650) як Студениця (Studzienicza). Фрагмент джерела вказує на те, що це був досить добре укріплений пункт, який лежав на річці Дністер. Здавалось би, згадана деталь стане ключем до розгадки, проте виявляється, що нині з двох поселень із такою назвою одне знаходиться у Житомирській області на річці Свинолузці, а друге, на Вінниччині, розташоване досить далеко від Дністра. Додатковим орієнтиром у цьому випадку служать марковані на мапі Китайгород (Kytaigrod) та Врублівці (Wroblowcze). Їх пошуки і локалізація на межі Хмельницької та Чернівецької областей вкажуть на терен, де мала би лежати наша Студениця. Те, що такого поселення нині немає, насуває питання про причини його зникнення. Студениця могла змінити назву, ввійти до складу іншого села, припинити своє існування внаслідок військових дій тощо. Розв'язати загадку допоможе краєзнавча і довідкова література, завдяки якій з'ясується, що історія Студениці обірвалася лише під кінець ХХ ст. (село затоплене 1981 р. Дністровським водосховищем). Якби село існувало в наш час, то входило би до складу Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Інший вид завдання передбачає, що відправною точкою для пошуків буде документ. Утім, і в даному разі добитися успіху можна лише завдяки роботі зі спеціальною літературою та старовинними мапами.

Візьмімо, для прикладу, датований 1561 роком уривок рішення Луцького замкового суду в справі між братами Григорієм та Михайлом Джусами про поділ батьківських маєтків. Документ містить список сіл, які перебували у власності родини, і треба встановити, де нині лежить одне із них, а саме Ляхів. Знайти його на сучасній карті України неможливо – після Другої світової війни старі «польські» назви топонімів були замінені на нові радянські або нейтральні. Відтак орієнтуватися слід на інші села, згадані в переліку. З них Болотківці лежать у східній частині Острозького району Рівненської області, і тут же, всього за кілька кілометрів, розташовані Новгородичі. Зрозуміло, що об'єкт, який ми шукаємо, мав знаходитися десь поруч. Опрацювання карт довоєнного періоду підтверджує цей здогад. Давній Ляхів тепер називається Кутянкою (на честь однойменної річки, яка на західній околиці села впадає у Вілію, ліву притоку Горині).

Суд Бориса Ивановича Совы, подстаростего луцкого. А на тот час при том были их милост княз Иван Жижемский, княз Остафей Василевич Соколский, пан Михайло Иванович Ощовский.

Смотрѣли есмо тои sprawy. Ставши перед нами за позвы врядовыми на рок припалый обоя сторона: земляне господарский пан Григорей Игнатович Джуса, жаловал на брата своего пана Михайла Джусу, иж дей он держит болшей людей и земля над мене, брата своего, во имениях наших сполных отчизных, то ест в Ляхове, в Болотковцах, в Новгородчичах и в земли Почапской, а мнѣ во всем том дѣлу ровного вечистого дати не хочет [...]

Зразок завдання (робота з документом)³

Точна локалізація топоніма дозволить перейти до виконання наступних завдань. На першій сторінці анкети (окрім сучасної та попередніх назв і прив'язки до сільради, району та області) слід зазначити історико-географічний регіон, у межах якого лежить поселення, навести версії походження його назви та рік осадження (першу згадку). За потреби необхідно вказати, що село в силу певних причин нині не існує.

Заповнюючи другу сторінку анкети, студенти мають дослідити, як упродовж віків змінювалася адміністративно-територіальна приналежність населеного пункту. Роботу завершує коротка довідка про населений пункт, що повинна містити підставову інформацію про його місцезнаходження і назву, пам'ятки історії та культури, минуле та сьогодення. Текст пишеться на підставі опрацьованих джерел і літератури академічною мовою.

³ Віктор Мойсієнко, Володимир Поліщук, підгот. до видання, *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* (Луцьк, 2013), 429.

Інструктаж та консультації

З огляду на складність завдання після перших кількох семінарів і ближчого знайомства зі студентами я проводжу інструктаж – пояснюю механізм виконання завдань, надаю зразок роботи і базову бібліографію, яка охоплює археографічні збірки, спеціальну й довідкову літературу, зокрема словники та енциклопедії. Під час зустрічі важливо дати характеристику головним джерелам інформації, з якими слухачі курсу матимуть справу. Нескладно спрогнозувати, що серед цих джерел на першому місці стоятимуть статті у Вікіпедії та багатотомній «Історії міст і сіл УРСР». Розкриваючи специфіку їх створення і наводячи конкретні приклади, варто показати, на що слід звертати увагу, а які дані пропустити чи перевірити за іншими довідниками. Крім того, інструктаж містить розповідь про цифрові бібліотеки, у тому числі онлайн зібрання старовинних мап і атласів.

Після зустрічі, присвяченої засадам виконання роботи, студенти розпочинають пошуки, в ході яких неодноразово звертатимуться за консультацією до викладача. Це можуть бути технічні та інші питання, пов'язані з опрацюванням джерел і літератури.

Принцип розподілу завдань

На першому практичному занятті всі слухачі курсу отримують контурну карту України, на якій тут же, в аудиторії, за 5–7 хвилин мають позначити центри областей і Автономної республіки Крим. Робота не оцінюється в жоден бал. Водночас вона, як лакмусовий папірець, відображає поточний рівень знань з географії (за останні роки він різко впав) і вказує на «проблемні зони». Виявивши їх, я починаю готувати індивідуальні завдання, які роздаю, зазвичай, на третьому семінарі. Наступних кілька тижнів студенти вивчатимуть історію села з регіону, який знають найгірше. Натомість якщо в роботі з контурною картою помилок не було, завдання роздаються без жорсткої прив'язки до певної частини досліджуваного простору.

Проблемні питання. Рекомендації

За роки викладання курсу я перевірів близько п'яти сотень письмових робіт, більшість з яких справила позитивне враження, хоч навіть

у найкращих траплялися помилки й технічні неточності. На них хотів би зупинитися докладніше.

Перша сторінка роботи

Сучасна українська назва поселення – зазвичай із цим питанням анкети проблем не виникає. Якщо вдалося локалізувати топонім, його назва прописується в роботі автоматично. В одних випадках вона відрізняється від зазначеної у завданні (наприклад, внаслідок перейменування), в інших є фактично тією самою. Утім, якщо поселення зникло (через бойові дії, у зв'язку із затопленням, міграцією жителів, приєднанням до сусіднього міста), у відповідній графі варто поставити прочерк.

Сучасна локалізація – тут слід вказати не тільки район та область, але й сільраду. В майбутньому (після завершення реформи децентралізації) до переліку варто буде додати пункт про осереддя територіальної громади.

Історико-географічний регіон – із його встановленням виникає чи не найбільше проблем. Попри існування сучасної класифікації⁴, у цій графі іноді зазначають назву області або похідні від неї хороніми (Рівненщина, Миколаївщина, Дніпропетровщина тощо). Аби уникнути можливих помилок, під час проведення інструктажу на цьому питанні треба зупинитися окремо. Студенти мають розуміти, що є підставою для зарахування поселення до регіону, а також те, що через відсутність чітко окреслених меж деякі топоніми можуть знаходитися на стику кількох історико-географічних областей.

Версії походження назви пропонуються на підставі опрацювання довідкової літератури, насамперед етимологічних словників. Навіть якщо в них немає спеціальної статті про топонім, а найдавніші відомі джерела не дають відповіді на це питання, студенти мають самостійно «дешифрувати» назву села. Для цього слід визначити її топооснову і топоформант (суфікс, іноді із закінченням та префіксом).

⁴ Верменич Ярослава, «Історико-географічний регіон,» в *Енциклопедія історії України у 10 томах* 3, ред. Валерій Смолій та інші (Київ, 2005), 549–551.

Рік осадження чи першої згадки встановлюється за довідниками, краєзнавчими розвідками та опублікованими джерелами. Одразу варто наголосити на тому, що точно датувати час появи топонімів (навіть міст) неймовірно складно. Історики вважають великим успіхом знахідку документа, в якому зазначено рік і обставини заснування. Брак цієї інформації аж ніяк не повинен бентежити молодих дослідників. Якщо опрацьована література не дає відповіді на поставлене питання або виглядає вельми розмитою (наприклад, вказано лише століття), в анкеті треба прописати рік першої згадки про топонім. Щоправда, і тут є свої нюанси. Бувають випадки, коли у джерелах умовні Іванівці фіксуються пізніше, ніж на мапах чи у спеціальних довідниках. Тоді першою згадкою про село буде рік публікації мапи (довідника) або, якщо відомо, – рік їх створення чи передачі в друк.

Зміни назви зазначають разом із роками тільки тоді, коли вони дійсно відбулися. В анкеті не варто вказувати архаїчні форми назви, версії її написання різними мовами, з помилками (описками) тощо.

Друга сторінка роботи

На звороті анкети міститься незаповнена хронологічна таблиця, до якої слід внести інформацію про перебування села в складі певної держави та її адміністративно-територіальних одиниць. Наведені дані мають бути по можливості максимально детальними. Наприклад, коли йдеться про згаданий вище Ляхів у ранньомодерну добу, слід зазначити, що впродовж 1569–1793 років він лежав у Кременецькому повіті Волинського воєводства Речі Посполитої. Зрозуміло, що в окремих випадках точно встановити назву найдрібнішої адміністративно-територіальної одиниці і хронологію перебування в її складі нашого топоніму не вдасться. Особливо це стосується раннього періоду історії та поселень, розташованих у степовій зоні. Цей момент викладач має враховувати під час перевірки дослідження.

Ще один важливий нюанс, на який варто звернути увагу при заповненні другої сторінки анкети, стосується нижньої хронологічної межі, що стане відправною точкою у пошуковій роботі. Я її умовно визначаю

IX–X ст., оскільки прагну побачити, як виконавці завдання опанували адміністративно-територіальний поділ середньовічних держав Східної Європи. Ясна річ, зафіксована на письмі метрика більшості поселень не стартує так рано. У когось перша джерельна згадка про топонім припадає на XVI ст., а в когось вона датуватиметься і пізнішими часами. Тим не менш, нижню хронологічну межу визначено. Це означає, що навіть якщо село заснували у радянську добу, треба вказати, до складу яких князівств, улусів, воєводств, полків чи губерній входили терени, на яких воно згодом з'явилося. Отже, час появи умовної Волиці ніяк не впливає на обсяг роботи, яку слід виконати для заповнення анкети.

Третя сторінка роботи

Останній складовий елемент дослідження – довідка про населений пункт. Бажано, щоб за обсягом вона становила не менше 300 і не більше 1000 слів (без бібліографії).

Довідку розпочинає сучасна локалізація поселення та розлогіша оповідь про походження його назви. Більшу частину тексту має обіймати історичний блок з обов'язковим акцентом на першій згадці топоніма у писемних джерелах. Тут же можна перерахувати імена власників поселення й охарактеризувати їхню фундаційну діяльність, а також навести інформацію про важливі події минулого, пов'язані з цією місцевістю. Серед іншого, слід звернути увагу на динаміку чисельності мешканців, яка у деяких випадках, за опублікованими джерелами, простежується з XV–XVI ст. Якщо в межах топоніма або на його околицях існували промислові об'єкти, сакральні, оборонні чи репрезентаційні споруди – про них теж варто згадати у тексті. Загалом зміст, структура і обсяг роботи напряму залежатимуть від кількості свідчень, які пощастить зібрати під час дослідження.

Довідка повинна містити список використаних джерел та літератури із зазначенням сторінок, а при залученні інтернет-ресурсів – їх назви й електронні адреси. За бажанням текст можна оздобити одною–двома ілюстраціями, що мають бути підписані.

Оцінювання

За дослідження студент може отримати до 12 балів (максимум по чотири бали за кожну частину роботи). У випадку, якщо довідка про населений пункт містить елементи плагіату, робота оцінюється в нуль балів без права переписування. Четверту частину оцінки автоматично втрачають ті слухачі курсу, які неправильно локалізували свій топонім. Відтак, за дослідження вони можуть отримати до 9 балів (максимум по три бали за кожну частину роботи).

Серед проблем, які суттєво впливають на якість кінцевого продукту, а отже і його оцінку, на першому місці стоїть пізній старт пошукової роботи. З огляду на складність поставлених задач, виконати їх за кілька днів чи тиждень—другий нереально. Поспіхом підготовлені роботи видно одразу. Їх характерними рисами є невчитаність, неохайність в оформленні, пропуск окремих пунктів анкети, використання вузького кола джерел інформації. Щоправда, на деякі з цих вад можна натрапити і в роботах сумнінних студентів. У кожному разі, викладач має залишити свої коментарі до оцінки, а в разі потреби додатково пояснити, за що були зняті бали.

Замість висновків

Дослідження з локальної історії спонукає студентів до пошуку, опрацювання і засвоєння інформації, яка на мікрорівні відображає минуле українських земель від раннього Середньовіччя до наших днів. Виконавці завдання мають ознайомитися з літературою та джерелами, дотичними «проблемного» регіону, історія та географія якого відклалися у їхній пам'яті слабо.

Окрім того, щільніша взаємодія із викладачем, обговорення питань, що виникли в процесі пошуку, написання й оформлення роботи готують студентів до праці над своїми власними науковими дослідженнями, які будуть захищені наприкінці другого року навчання.

Додаток. Завдання й анкета (сторінки 1–2)

Перша сторінка (документ)

Дослідження студент _____ _____	Група __
Текст. Варіант 8	
<p>По отправленной въ церквѣ святой Анастасіи божественной литургіи и молебня о путешествіи, кушалъ ясневельможный обѣдъ въ дому, а потомъ заразъ отѣхалъ совсѣмъ съ Глухова, забѣраючи путь къ Москвѣ, до Кочеровки, маетности своей, куда прибыли уже поздно.</p> <p>Рано въ Кочеровцѣ написанъ универсалъ Федору Онопрѣнку на сотництво наказное новгородское, съ полеценіемъ ему всего городо-вого и сотенныхъ порядковъ правленія...</p>	
Датування: 1722	Латинська транслітерація: Kocherivka, Koczerówka, Kuczerówka
Сучасна українська назва	
Сучасна локалізація	Існує / Не існує Якщо існує, тоді вказати: - статус (м./с.) - сільрада - район - область
Історико-географічний регіон	
Версії походження назви Рік осадження / перша зг.	
Зміни назви (нова назва, рік)	

Перша сторінка (карта)

Дослідження студент _____ _____	Група ____
Карта. Варіант 16	
	
Датування: 1925	Кирилична транслітерація: Гнідава, Гнидава
Сучасна українська назва	
Сучасна локалізація	Існує / Не існує Якщо існує, тоді вказати: - статус (м./с.) - сільрада - район - область
Історико-географічний регіон Версії походження назви	
Рік осадження / перша зг.	
Зміни назви, якщо вони були (нова назва, рік)	

Друга сторінка

(Інформація про адміністративно-територіальну приналежність)

1. Середньовічна доба: [IX/X ст. – 1569 р.] Київська Русь, окремі княжі уділи, Велике князівство Литовське, Польське королівство	А. Існувало / Не існувало Б. Адміністративно- територіальна приналежність населеного пункту: 1. 2. 3.
2. Ранньомодерна доба: [1569 р. – кінець XVIII ст.] Річ Посполита, Велике князівство Московське, Гетьманщина, Російська імперія, Габсбурзька монархія	А. Існувало / Не існувало Б. Адміністративно- територіальна приналежність населеного пункту: 1. 2. 3.
3. Модерна доба: [кінець XVIII ст. – 1914 р.] Російська імперія, Габсбурзька імперія, Австро-Угорщина	А. Існувало / Не існувало Б. Адміністративно- територіальна приналежність населеного пункту: 1. 2. 3.
4. Новітня доба: [1914–2019 рр.] УНР, Українська держава Павла Скоропадського, Директорія, ЗУНР, СРСР, Польща, Третій Райх	А. Існувало / Не існувало Б. Адміністративно- територіальна приналежність населеного пункту: 1. 2. 3.
5. Якщо не існує, вказати причину	